

שו"ת בהלכה לשולחן שבת

מאת הרב משה חיים חנונו שליט"א

גיליון מס' 155

דיני שהייה על גבי אש גלויה, תנאי ההיתר לכתחילה ודין סירים שהושהו באופנים האסורים

כפי שנתבאר לעיל, מעיקר הדין, מותר לאדם להתחיל מלאכה מערב שבת אף על פי שהיא נמשכת מאליה בשבת, שכן אין אדם מצווה על שביתת כליו. אולם, חכמים החמירו במיוחד לגבי הכנת תבשילים לסעודות שבת, ואסרו להשהות קדירה מערב שבת על גבי אש גלויה, שמא מתוך שהאדם בהול על תבשילו יבוא לחתות בגחלים כדי להגביר את החום, ויעבור על איסור הבערה או בישול.

בגדרה של גזירה זו נחלקו התנאים: לשיטת חכמים אסור להשהות תבשיל על אש גלויה אלא אם כן התבשל "כל צרכו" והוא "מצטמק ורע לו" (שהמשך החימום מזיק לו), שאז אין לו עניין לחתות באש. אולם, לשיטת חנניה הקלו, שכל שהגיע המאכל לשיעור "מאכל בן דרוסאי" (מאכל המבושל במקצת, כחצי בישול) - מותר להשהותו, שכן שוב אין האדם בהול עליו. בנוסף, לכל הדעות מותר להשהות "קדירה חייתא" (תבשיל חי לגמרי שהונח סמוך לחשכה, שמכיוון שאינו ראוי כלל ללילה האדם מסיח דעתו ממנו). כמו כן, כאשר מקור האש הינה "כירה גרופה וקטומה" (שגרף או כיסה את הגחלים באפר), פעולה המוכיחה שאין ברצונו להגביר את החום ומסירה את חשש החיתוי.

להלכה, מרן השולחן ערוך סתם כשיטת חכמים המחמירה, בעוד שהרמ"א הכריע שהמנהג להקל כשיטת חנניה. מכל מקום, כתבו האחרונים שראוי ונכון לכתחילה לצאת ידי חובת כל השיטות ולא להשהות תבשיל על גבי אש גלויה, בפרט בזמננו שניתן לעשות זאת בקלות על ידי כיסוי האש או שימוש באמצעי חימום המותרים על פי ההלכה לכתחילה.

גדר שיעור "מאכל בן דורסאי"

נקלעו למקום ללא פלטה של שבת או 'בלעך', והזמן דוחק: האם מותר להשהות מערב שבת קדירה על גבי אש גלויה כל שהגיעה לשיעור 'מאכל בן דרוסאי'? אם בזמן הדלקת הנרות (או קבלת שבת) התבשיל עדיין לא הגיע לשיעור זה, ורק בזמן שקיעת החמה הוא יהיה מבושל כמאכל בן דרוסאי - האם מותר להשהותו?

כירות הגז שבימינו דינן ככירה שאינה גרופה ואינה קטומה, הואיל והאש שבהן גלויה, שייך בהן חשש חיתוי - שמא יבוא לסובב את הכפתור להגדלת הלהבה, כדרך שרגילים לעשות בחול[1]. משום כך, כדי שיהיה מותר להשהות תבשיל על גבי אש גלויה מערב שבת, יש להקפיד שהמאכל יהיה מבושל כל צורכו קודם השבת, ובדיעבד מספיק שיהיה מבושל כמאכל בן דרוסאי - שהוא חצי בישול (ובשעת הדחק ניתן להקל גם בשליש בישול).

זמן שיעור "מאכל בן דרוסאי" נקבע לפי מצב התבשיל קודם שקיעת החמה. לפיכך, אפילו אם בשעת קבלת שבת והדלקת הנרות התבשיל עדיין רחוק מלהיות מבושל, כל שידוע שבזמן השקיעה יגיע המאכל לכל הפחות לשיעור חצי בישול (ובשעת הדחק שליש בישול[2]) - מותר להשהותו על גבי האש, ואין בזה איסור[3].

דין תבשיל שלא הגיע לשליש בישול קודם השקיעה: אם לא הגיע התבשיל לשליש בישולו קודם השקיעה, אסור להשהותו על גבי האש, וחובה להסירו מיד מחשש שמא יבוא לחתות ולסובב את כפתור הגז כדי לזרז את בישולו[4]. ואף שהקדירה והתבשיל מוקצים שהרי נאסרו באכילה אף לאחרים[5] - יסיר את הקדרה, משום שגזירת חז"ל שמא יחתה חמורה מאיסור מוקצה, וכל רגע ורגע שהקדירה מונחת על האש באופן האסור, עוברים עליה באיסור של חשש חיתוי[6].

כיצד משערים בפועל האם התבשיל הגיע למחצית או לשליש בישולו? האם יש למדוד את דקות הבישול מרגע שהקדירה התחממה, או שהדבר תלוי ברמת הריכוך והאיכות של המאכל בפועל?

נחלקו הפוסקים איך ניתן לדעת מתי התבשיל נחשב כחצי בישול או שליש, יש מן האחרונים שחידשו לשער לפי זמן הבישול, החל מהרגע שבו הגיע חום התבשיל לשיעור "יד סולדת בו" (כ-40-45 מעלות). מחשבים כמה זמן כולל זקוק התבשיל לשהות על האש מאותו רגע ועד שיהיה מבושל כל צורכו. כלומר: אם המאכל זקוק לשעה שלמה מרגע שהיד סולדת בו, אזי כעבור חצי שעה נחשב כחצי בישול, ובשעת הדחק כעבור שליש שעה (20 דקות) נחשב כאיכות שליש בישול[7].

למעשה, קשה לסמוך על חישוב הזמן בלבד, מפני שלא תמיד יש אומדן מדויק, ובמאכלים רבים עיקר הריכוך נעשה דווקא בסוף תהליך הבישול. לפיכך הכריעו הפוסקים לשער לפי איכות הבישול בפועל. כל שרואים שהמאכל הגיע לרמת ריכוך כזו שבני אדם המוכרחים לכך היו מוכנים לאוכלו מדוחק - הרי הוא נחשב כ"מאכל בן דרוסאי" ומותר להשהותו[8].

גדר "מצטמק ויפה לו" או "ורע לו"

מהו הגדר המדויק בין תבשיל שהמשך שהייתו על האש "יפה לו", לבין תבשיל שתוספת הבישול "רעה לו"? והאם מאכל שטעמו אמנם משתבח בבישול ממושך, אך בעל הבית חושש שמא יתמעט או יתפורר - האם יחשב כעת כמאכל ש"מצטמק ורע לו"?

כאמור, לדעת השו"ע האפשרות להשהות

---

1 ואין זה דומה לכירה שהוסקה בקש ובגבבא שאין חוששים בה לחיתוי, כיון ששם צריך להביא מבחוץ, וכשילך להביא יזכר שהיום שבת, שו"ת פנים מאירות ח"א סוף סימן פד, שו"ת מהרש"ם ח"ג סימן קסה, הגרש"ז אויערבך והגרי"ש אלישיב שבות יצחק שהיה וחזרה תחילת פ"ז, חוט שני ח"ב פכ"ו שעה"צ ס"ק נא.

2 הגר"ז סעיף יג, משנ"ב ס"ק לח ומג וכמו שנתבאר לעיל.

3 הגרש"ז אויערבך מנחת שלמה ח"ב סימן לד אות ט, וכן מוכח במשנ"ב סק"י, ובבה"ל ד"ה ונהגו להקל, וכן בסימן רנד ס"ק נא, ובסיכום הדינים סוף סימן רנט, וכן משמע בחזו"א סימן לז סק"ו, וס"ק כב, וכן מוכח במג"א ס"ק כו, והביאור בזה שכיון שבזמן השקיעה שהוא תחילת השבת ראוי המאכל לאכילה לכל הפחות על ידי הדחק, שוב אינו בהול לחתות בגחלים להגביה חום האש, אך אין חוששים לחיתוי בזמן תוספת שבת שאינו אלא מדרבנן, שהרי מדאורייתא די בזמן מועט, כמבואר במג"א ס"ק כו ובמחצית השקל שם, וסיים הגרש"ז שם שיתכן ויש להתחשב בזמן שכל הציבור רגילים לקבל שבת כאילו זה השקיעה, אולם יש חולקים וסוברים שהכל תלוי בקבלת שבת שלו בין לקולא בין לחומרא, תולדות שמואל מצווה לב סימן לג אות ג, חוט שני ח"ב פכ"ו סק"ד.

4 מג"א סק"ב, משנ"ב סק"ה, וסק"י.

5 כפי שנתבאר בשו"ע סעיף א, בדין עבר ושהה או שכח ושהה, שאסור לאכול את התבשיל עד מוצאי שבת בכדי שיעשו, ויבואר עוד לקמן.

6 חזו"א או"ח סימן לז ס"ק כא, כו.

7 חזו"א סימן לז ס"ק ו.

8 מהרש"ג ח"ב סימן קעח, כה"ח ס"ק כח, פסקי תשובות הלכה א, אורחות שבת ח"א פ"ב הערה ז, הלכה ברורה הלכה ה.

תבשיל על גבי אש גלויה (כירה שאינה גרופה וקטומה, ללא "בלעך"), מותנת בכך שהמאכל יהיה מבושל כל צורכו ומצטמק ורע לו. ובגדר זה:

מצטמק ויפה לו (תוספת הבישול משביחה): פירושו שהמאכל אמנם כבר ראוי לאכילה, אך הוא עדיין לא הגיע לטעמו המושבח ביותר. ככל שהוא ממשיך לשהות על גבי האש, התבשיל מתרכך, וטעמו הולך ומשתפר. כגון: בישול שעועית וסוגי קטניות למיניהם, או תבשיל בשר שמן שיש בו הרבה רוטב וכיוצא בזה. במאכלים אלו קיים חשש חיתוי, שמא יבוא האדם להגביה את חום האש כדי לזרז ולהשביח את התבשיל.

מצטמק ורע לו (תוספת הבישול מזיקה): היינו מאכל שבישול ממושך מזיק לו והוא מאבד בכך את טעמו הטוב. בגדר זה נכלל גם תבשיל שהמשך הבישול הממושך אינו מזיק לטעמו ישירות, אך גם אינו מועיל לו, והוא רק מאבד מכמותו ללא תכלית (כגון מים חמים המתאדים על האש). במקרים אלו אין כל חשש שהאדם יבוא להגביה את חום האש, וממילא מותר להשהותם.

למעשה, אפילו תבשיל שדרך העולם לשבחו בתוספת בישול (כגון בשר שמן), אם עתה האדם מצטער בהמשך הצטמקותו - כגון שהתבשיל מתמעט ומתאדה ובעל הבית חושש שלא יישאר ממנו די צורך לבני הבית ולאורחים, או שמא מחמת רוב הבישול המאכל ייפרך ויתפורר ולא יהיה ראוי להגשה מכובדת לפני האורחים, או שאותו אדם מצטער מכך מחמת שמצד מזגו או בריאותו קשה לו לעכל תבשיל ששהה זמן רב על האש - בכל המקרים הללו משתנה מעמד התבשיל ל"מצטמק ורע לו". כיון שהאדם אינו מעוניין בהגברת הבישול, פג חשש חיתוי ומותר להשהותו על גבי האש[9].

מה הדין כאשר מתעורר ספק לגבי תבשיל מסוים, ולא יודעים בבירור אם המשך השהייה על האש מיטיב עמו או מזיק לו? וכיצד דנים קדירה המכילה סוגי מאכלים שונים - חלקם משתבחים בתוספת בישול וחלקם נפסדים ממנו?

כשיש ספק: כל תבשיל שאין יודעים לגביו בבירור אם הוא בקטגוריית "מצטמק ויפה לו" או "מצטמק ורע לו" - ראוי להחמיר בו מספק, ולדון אותו כדין תבשיל שמצטמק ויפה לו שאסור להשהותו על אש גלויה (לדעת השו"ע)[10].

דין קדירה עם מאכלים מעורבים: כאשר הקדירה מכילה תערובת של מאכלים שחלקם משתבחים בבישול ממושך וחלקם נפסדים ממנו, הולכים אחר הרוב. אולם, אם המיעוט בקדירה הוא עיקר המאכל וחשיבותו המרכזית של התבשיל תלויה בו (כגון קדירה שיש בה רוב אורז אך המיעוט שבה הוא בשר, או חמין שעיקרו בשר) - פשוט שהמיעוט החשוב הוא הקובע את דין הקדירה כולה[11].

דין התבשיל בדיעבד

מהו דינו של מאכל שהושאר מערב שבת על גבי אש גלויה באופן האסור? האם יש הבדל בהלכה בין מי שעשה זאת במזיד לבין מי ששגג או שכח, והאם המאכל נאסר גם על שאר בני הבית והאורחים?

חומרת קנס חכמים בדיני שהייה: חכמים החמירו מאוד בדין שהייה, וקבעו כי תבשיל שהושהה מערב שבת על גבי אש גלויה באופן האסור (כגון שלא הגיע לכל הפחות לשיעור "מאכל בן דרוסאי"[12] קודם כניסת השבת) - התבשיל אסור באכילה לכל אורך השבת, וייאכל רק במוצאי שבת לאחר שימתינו זמן של "בכדי שיעשו" (כדי שלא ירוויח דבר מן השהייה האסורה)[13].

דין השוגג והשוכח: האיסור חל לא רק על מי שהשהה את המאכל במזיד, אלא אפילו על מי ששכח לחלוטין את הקדירה על האש או ששגג בדין וחשב לתומו שהדבר מותר. חכמים קנסו גם בשוגג, כדי שלא יבואו אנשים להשהות לכתחילה במזיד ויטענו "שכחנו"[14].

דין שאר בני הבית והאורחים: מעיקר הדין המאכל נאסר לכל אדם - בין לבעל הבית עצמו, בין לבני ביתו ובין לאורחים אחרים[15]. אולם, יש פוסקים שכתבו להקל בשכח ושהה בשוגג לגבי אחרים[16].

ויש שכתבו להקל בדיעבד אפילו אם הגיע התבשיל לשליש בישולו רק סמוך לזמן צאת הכוכבים, מטעם שהרי התירו שבות בבין השמשות לצורך מצווה, לשיטתם יש להקל גם כשאינו צורך מצווה עד שלוש עשרה וחצי דקות זמניות אחר השקיעה. אך לכתחילה אין לסמוך על זה, ולכן אם לא הגיע התבשיל לשיעור זה קודם השקיעה - חובה להסירו מן האש, ואם לא הסירו נאסר התבשיל באכילה[17].

התארחו במקום ללא פלטה או 'בלעך': והשהו את החמין על גבי אש גלויה ונמוכה לצורך מחר, בטענה שהתבשיל מיועד אך ורק ליום המחרת וממילא אין בעל הבית בהול לזרז את בישולו בלילה, האם יהיה מותר לאכול מהחמין בשבת?

אף שדעתו המפורשת של האדם לאכול את התבשיל רק למחרת (ואפילו רק במוצאי שבת), חלים על הקדירה כל דיני שהייה האסורה, מפני שחוששים שמא ימלך בדעתו לאוכלו בלילה ויבוא לידי חיתוי והגבהת האש. לפיכך, לכתחילה אסור להשהות קדירה על גבי אש גלויה גם אם התבשיל מיועד לסעודת הבוקר בלבד.

בדיעבד - אם כבר השהו את החמין באופן זה - מצינו פוסקים שהקלו בדיעבד וסוברים שכל שמסיח דעתו מן הקדירה לצורך מחר לא גזרו בו חכמים. על כן, בדיעבד ובאקראי שנעשה כן, יש לסמוך על שיטה זו להתיר את אכילת החמין בשבת (ובפרט כשיש ספקות נוספים להקל)[18].

---

9 גמרא שבת לז ע"ב, שו"ע סעיף א, משנ"ב סק"ח, שעה"צ סק"ט, בה"ל ד"ה והוא מצטמק ורע לו, הגרש"ז אויערבך שולחן שלמה סק"ב והערה ב.

10 בה"ל ד"ה והוא מצטמק ורע לו בשם האליה רבה והפמ"ג.

11 פמ"ג סימן רנט משב"ז סק"ג. אבל לעניין מאכל שחלקו התבשל כמאכל בן דרוסאי, וחלקו עדיין לא הגיע לרמת בישול זו, אפילו הוא מיעוט יש להסתפק בדינו, שאפשר שיש לחשב כאילו כל הקדירה לא הגיע לשיעור זה, כיון שיש עדיין חשש חיתוי שיגביה חום האש מחמת מקצת הקדירה שאינה מבושלת, עיין תוספת שבת סימן רנד ס"ק כב שמצדד בזה ללכת אחר עיקר התבשיל וכדמשמע ברמ"א סימן רנד סעיף ה, אך לא החליט בזה, ואפשר שלשיטתו יסבור כן גם במצטמק ויפה לו שלא כהפמ"ג הנ"ל, ויש לחלק, עיין עוד פסקי תשובות סימן רנג סוף הלכה א.

12 ולשיטות הראשונים שפסקו כחכמים שאוסרים שהייה על גבי האש גם בתבשיל שלא נתבשל כל צורכו, וכן אפילו מבושל כל צורכו כל שמצטמק ויפה לו, גם בזה אסור בדיעבד התבשיל עד מוצאי שבת בכדי שיעשו, אלא שיש לחלק בזה בין שכח ושהה, לעבר במזיד ושהה, שבעבר ושהה אסור התבשיל בדיעבד בכל גוונא עד מוצאי שבת בכדי שיעשו, ובשכח ושהה אם לא נתבשל כל צורכו אסור התבשיל עד מוצאי שבת בכדי שיעשו, אולם אם התבשל כל צורכו, ורק מצטמק ויפה לו, מותר בדיעבד להנות מהתבשיל כיון שלא נהנה ממנו כל כך שבלא זה היה התבשיל ראוי לאכילה.

13 בה"ל ד"ה עד בכדי שיעשו, על פי הטעמים של רש"י והרמב"ם.

14 גמרא שבת לז ע"ב לח ע"ב, שו"ע סימן רנג סעיף א, משנ"ב ס"ק כט-לב, מג-מד. אלא שכתב המשנ"ב בס"ק לב בדין שכח ושהה שנחלקו הראשונים אם צריך להמתין בכדי שיעשו, וכתב שמלשון הרמב"ם נראה להקל, ובסימן רנד במשנ"ב סק"כ הכריע בזה לאסור, וכן מבואר בשו"ע שם סעיף ח, וכן פירש הב"י כאן בדעת הרמב"ם שגם הוא סובר לאסור בשכח עד מוצאי שבת בכדי שיעשו.

15 כן כתב הב"י על פי הרא"ש והטור, וכן פסקו המג"א ס"ק יא והאליה רבה והתוספת שבת ועוד, וכ"פ המשנ"ב ס"ק לא, כה"ח סק"כ, עיין עוד שעה"צ ס"ק לג.

16 הגהות מרדכי, הב"ח, שיירי כנסת הגדולה (הגהות ב"י ס"ק יא, יג), נחלת צבי (עטרת צבי ס"ק יב), החזות יאיר במקור חיים סעיף א, תורת שבת סק"ו, ועיין הלכה ברורה סוף הלכה כח, שמצדד שהמקל בזה לגבי אחרים יש לו על מי שיסמוך, ועוד בחלק בירור ההלכה שם ס"ק כח, ובשעה"צ שם ס"ק לח, לט.

17 חזו"א סימן לז ס"ק כז ד"ה דינים העולים, אולם אף בדיעבד אין להקל עד צאת הכוכבים של ר"ת מדין מחלוקת הפוסקים, וכפי שכתב הבה"ל בסימן רסא סעיף א ד"ה ואין מדליקין לעניין בישול בזמן הזה, כיון שכל חידוש החזו"א מכך שהתירו שבות לצורך מצווה, אך כשהיה קבלת שבת של ציבור לא התירו שבות לצורך מצווה, אף לא לעניין הטמנה, כמבואר בשו"ע סימן רסא ס"ד ובמשנ"ב שם ס"ק כח, ולאחר צאת הכוכבים של הגאונים וודאי כל הציבור קיבלו שבת, ואף לר"ת אין להקל בזה, ודברי הבה"ל לעניין בישול יש לחלק שחמור דין שהייה שלמרות שהוא דרבנן אסרוה אף בשוגג והחמירו בה יותר משאר מלאכות, הרי שיש לאוסרה גם בזמן תוספת שבת של ציבור, ובפרט שהוא בכלל הגזירה שיבואו להשהות לכתחילה עד זמן ר"ת אם נתיר בדיעבד, עיין עוד הליכות שבת עמוד תשיג מה שהרחיב בזה.

18 הב"י סימן רנג ד"ה ומה שכתב רבנו וכל זה, הביא בשם הכל בו והגהות מרדכי שהקלו בזה, היות ומסיח דעתו ממנו, וכתב על זה שלא ראה בפוסקים זולתם שחילקו בכך, ומשמע שדחה שיטתם, אולם בסוף הסימן ד"ה ומכלל הדברים הראה פנים לשיטה זו, ועיין בפירוש משניות להרמב"ם ריש פ"ג שמבואר בדבריו שיש גם בזה כל דיני שהייה, וכ"כ בתורת חיים סופר סק"ג לדייק בדבריו, ולמעשה בבה"ל ד"ה ולהשהותו עליה כתב להקל בזה בדיעבד ובלבד שלא יהיה רגיל לעשות כן, וכן בחזו"ע ח"א עמוד מו, ס, כתב שראויה סברא זו לצרפה לספיקות אחרים, אולם לכתחילה אין להקל גם אם בדעתו לאוכלו במוצאי שבת, כמבואר בשעה"צ סימן רנד ס"ק לו שיש לחוש בזה שמא ימלך לאוכלו בשבת, ויבוא לידי חיתוי והגבהת האש, ועוד בהרחבה דעות הראשונים והאחרונים הלכה ברורה הלכה ד והלכה כ ובחלק בירור ההלכה שם.